

УДК 811.161.2:94(477)

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кривобок М. О., Сергієва А. В.

email: maryna.kryvobok@nure.ua

Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра українознавства
м. Харків, Україна

In these theses is concerned the impact that Zaporizhian Cossacks made on the modern Ukrainian language and society. The Cossacks' role in the development of the Ukrainian vocabulary, proverbs and folklore during XVI–XVIII centuries is described. The influence on Ukrainian literature in XVII century is indicated. The importance of Cossacks chronicles in terms of the evolvement of Ukrainian language is defined. The effect of zaporizhian routine on Ukrainian names is shown.

Історики вважають добою українського козацтва щонайменше три століття: від 1489 року (першої згадки козаків в хроніці Мартина Бельського) по кінець XVIII століття (ліквідації Гетьманщини та руйнування Нової Січі). Вплив козацтва на українську культуру та політику був досконало досліджений такими відомими вченими, як Дмитро Яворницький, Володимир Антонович та Михайло Грушевський, однак серед суспільства вплив козацтва на формування української мови, яка зазнавала суттєвих перетворень та розвитку протягом XVI–XVIII століть, залишився недооціненим. З оглядом на це, у наведених тезах автором визначені важливість та помітні наслідки козацького сприяння на розвиток української мови.

Одним з найсуттєвіших відбитків українського козацтва в сучасній українській мові є велика кількість слів, які закріпилися в нашій мові безпосередньо завдяки появі українського козацтва та його військового промислу. Такими словами є як історизми (зимівник, кошовий, кресало, обозний, сердюк, хорунжий), так і слова, що й досі використовуються в українській мові (бійниця, битва, варта, відсіч, куля). До того ж, з деяких слів козацького походження утворилися слова сучасного повсякденного вжитку: наприклад, зі слова «байда», яке позначало козацького характерника (чаклуна), утворилося слово «байдужий» – «спокійний, той, який володіє прихованими внутрішніми силами».

Водночас українське козацтво сприяло активному обміну лексикою з іншими мовами (зокрема – із польською та татарською), зумовленому відносинами із сусідніми народами як з ворогами або ж – іноді – як із союзниками. Наприклад, тюркізмами, які закріпилися в українській мові завдяки запорізьким козакам, є слова: байрак, бунчук, гайда, джура, кайдани, лиман, люлька, осавул, отаман, сагайдак, тютюн.

Не менш помітний слід запорізькі козаки залишили в багатій українській фразеології. Колосальна частина українських фразеологізмів так чи інакше має козацьке походження, і доволі часто це помітно: «Мовчить козак, а все знає», «Терпи, козаче, отаманом будеш», «Де байрак, там і козак», «Бог не без милості, козак не без щастя», «До булави треба голови», «Козацькому роду нема переводу». Окрім цього, українська мова також збагачена великою кількістю стійких виразів, які стосуються козацтва та походять з козацьких часів: це, наприклад, словосполучення «козацька доля», «козацький дух», «козацький край». Такі лексико-семантичні комплекси значно посприяли на стиль українського розмовного стилю в XVII–XVIII століттях.

Фразеологізми та вирази, проте, не є єдиним прикладом народної творчості козаків. В українському фольклорі збережені козацькі історичні та ліричні пісні, думи, легенди та перекази, складені з XVI по XVIII століття. Вони зіграли важливу роль у поетичному лексиконі української мови та художніх засобах, які згодом стали невід'ємною частиною творів відомих українських поетів і письменників: Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Пантелеймона Куліша та інших.

Варто зазначити, що саме козацькі думи та пісні, на відміну від друкованих документів часів козацтва, стали доказом існування самобутньої та автентичної української мови. Наприклад, видані в Україні наприкінці XVI століття «Апостол» та «Острозька Біблія» були надруковані не українською, а церковнослов'янською мовою, і, що парадоксально, навіть велика частина документів Богдана Хмельницького зберіглася польською мовою. Натомість українські народні пісні («Що йдуть ляхи на три шляхи...»), «Ой вийду я на могилу...»), наведені О. Потебнею як приклад народної творчості XVI століття [2, с. 39], та козацька пісня «Ой Морозе – Морозине», надрукована в «Русалці Дністровій» без попереднього перекладу [2, с.18], написані українською мовою, близькою до літературної. Це свідчить про те, що прості козаки, як носії живої української мови, були здатні не тільки обмінюватися лексикою з іншими народами, а й разом з тим зберігати та передавати свою мову за допомогою народної творчості.

Існує також думка, що козаки (зокрема гетьман Сагайдачний) сприяли поступовому впровадженню української мови в літературу XVII століття. У праці В. Русанівського [3, с.72–74] зазначається, що у віршах тієї доби все частіше прослідковуються українізми (бачити, забути, надія, почути, око, прудко, скарб, тин), і серед властивих церковнослов'янській мові закінченням -л у минулому часі однини чоловічого роду зустрічаються слова із суфіксом -в: научив, послав, указав.

Важливим письмовим документом у розвитку української мови є козацький літопис Самовидця, написаний невідомим представником

козацької старшини, імовірно, за часів гетьманування Івана Мазепи. Він дозволяє оцінити не тільки розвиток книжкової української мови у XVIII столітті, а й величину впливу на неї російської мови в ті часи. Деякі інші козацькі літописи (Самійла Величка та Григорія Граб'янки) добре ілюструють ознаки української мови у порівнянні із церковнослов'янською, під яку був стилізований виклад літописів, а також – вплив на українську мову полонізмів та латинізмів.

Вкрай помітну роль на розвиток української мови та сучасного суспільства мають козацькі прізвища. Дмитро Яворницький зазначав:

«...Запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх в жартівливому, але ні для кого не образливому тоні... Цією рисою запорозьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвістпістолетом тощо» [2].

Найчастіше запорізькі козаки утворювали прізвиська лексико-семантичним способом – переведенням слова із загальних назв у власні без зміни його будови (наприклад, перетворення посади чи риси козака на його прізвисько). Такими українськими прізвищами є Довбуш, Зима, Корінний, Пушкар, Субота, Чотар. Прізвища, які зобов'язані своєю появою поєднанням декількох основ слів (синтаксично-морфологічний спосіб), також мають козацьке походження: Убийвовк, Перебийніс, Легкоступ, Паливода та ін. Таку ж етимологію найчастіше мають прізвища, утворені від імен за допомогою суфіксів -енко, та прізвища, утворені від назв селищ за допомогою суфікса -ський: Гавриленко (від ім'я Гаврила) або Потоцький (від Потоки). Велика частина носіїв з такими прізвищами мешкає якраз на територіях колишніх козацьких полків (Полтавська, Дніпропетровська, Київська, Черкаська, Чернігівська, Запорізька області) [5].

Отже, роль козацтва в розвитку української мови – це її збагачення, збереження та надання їй нових виражальних засобів.

Список використаних джерел

1. Козацтво та українська мова // Народний оглядач: вебсайт. URL: <https://www.ar25.org/article/kozactvo-ta-ukrayinska-mova.html>
2. Потебня О. А. Малорусская народная песня, по списку XVI века. Текст и примечания : моногр. Воронеж, 1877. 57 с.
3. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища : моногр. Київ, 1966. 218 с.
4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : нав. посіб. Київ, 2001. 391 с.
5. Шашкевич М. С., Вагилевич І. М., Головацький Я. Ф. Русалка Дністровая : збірн. 4-е вид., Філадельфія, 1961, 136 с.